

Ákos Engelmayer
László Ferenc Novák

Węgierskie pomniki pamięci – fejfa hungaricum
Fejfa hungaricum – az emlékezés jelképei

Ákos Engelmayer
László Ferenc Novák

Węgierskie pomniki pamięci – fejfa hungaricum
Fejfa hungaricum – az emlékezés jelképei

Niezwykłym przejawem węgierskiej sztuki ludowej są drewniane nagrobki słupowe – *fejfa* (drzewo do głowy). Nawiązują one do prastarej tradycji, ale zaczęły upowszechniać się, zwłaszcza na terenie Siedmiogrodu, od połowy XVI wieku wraz z szerzeniem się Reformacji. Stały się charakterystycznym oznakowaniem grobów na cmentarzach protestanckich – podobnie jak krzyże na katolickich. Układ elementów zdobniczych na słupach był zakodowanym przekazem pozwalającym odczytać imię, wiek, stan cywilny, a nawet przyczynę śmierci zmarłego.

Nowego znaczenia nabrały one po I wojnie światowej i traktacie pokojowym w Trianon w 1920 roku, w wyniku którego Węgry straciły niemal trzy czwarte terytorium. Dla Węgrów, którzy pozostali poza ojczyzną stały się one znakiem tożsamości narodowej. Idea stawiania kopijników niemal całkowicie zanikła w czasach komunistycznych, ale odrodziła się spontanicznie w 1989 roku. Obecnie właściwie pełnią one rolę pomników pamięci.

A magyar népművészet egyedülálló jelenségei a fából készült síremlékek, a fejfák. Noha eredetük ősi hagyományokhoz nyúlik vissza, elterjedni igazán csak a XVI. század derekától kezdtek, különösen Erdélyben, egyidőben a reformáció terjedésével. A protestáns temetők jellegzetes síremlékeivé váltak, akárcsak a keresztek a katolikus temetőkben. Az oszlopok díszítőelemei összetett jelrendszert alkotnak, amelyből ki lehet olvasni az elhunyt nevét, korát, családi állapotát, sőt, akár halálának okát is.

Új jelentőségre tettek szert a fejfák az I. világháborút, illetve a trianoni békeszerződést követően, amelynek eredményeképp Magyarország elveszítette a korábbi magyar területek több mint kétharmadát. A határokon kívül rekedt magyarok számára a fejfák a nemzeti identitás jelképévé váltak. A fejfaállítás szokása szinte teljesen kiveszett a kommunizmus idején, azonban 1989-től spontán módon újjászületett, és a fejfák-kopjafák azóta nem is annyira síremlékként, mint emlékhelyként vagy emlékműként láthatók leggyakrabban.

*Marek Zalewski, Engelmayer Ákos,
Keresztes Gáspár, Tischler János*

Ákos Engelmayer
Węgierskie pomniki pamięci
– *fejfa hungaricum* – dawniej i dziś

Na węgierskich cmentarzach można trafić na stare rzeźbione drewniane nagrobki słupowe – *fejfa* (drzewo do głowy). Nawet jeśli nie ma na nich imion, nazwisk i dat, poprzez ich wielkość i kształt można określić czy w grobie spoczywa mężczyzna, kobieta, czy dziecko. Można spotkać wzruszające połączone *fejfa* upamiętniające całą rodzinę.

Dla każdego członka miejscowej wspólnoty symbolika rzeźbionych nagrobków słupowych była czytelna, a ich kształt oraz motywy zdobnicze mówiły wszystkim o zmarłym.

Na dawnych cmentarzach (...) każda fejfa przekazuje informację o pokrewieństwie, płci, wieku, określa rodzaj śmierci, sytuację majątkową i zawód zmarłego, a po stanie fejfa można było nawet ustalić datę śmierci. Nasi przodkowie nie stosowali napisów, nie dlatego, że byli niepiśmienni, lecz przede wszystkim dlatego, że fejfa nie miała przekazywać informacji obcym, miała być jedynie wizerunkiem zmarłego.

Károly Kós

Dzięki przekazom ze wschodnich Węgier wiadomo, że poszczególne elementy słupów nagrobnych stanowiły odwzorowanie części ciała: głowy, szyi, tułowia, nogi, ręki. Natomiast w Désháza (dzisiaj Deja,

Engelmayer Ákos
Az emlékezés jelképei
– *fejfa hungaricum* – régen és ma

A fejfás magyar temetőkből néhány lehet találni olyan régi fejfákat, amelyekben sincsen se kereszt, se vezetéknév vagy évszám, de a fejfa nagysága, alakja alapján megállapítható, hogy az alatta nyugvó személy férfiember, asszony vagy gyerek volt-e. Még ma is rábukkanhatunk egy egész családra emlékeztető, meghatározó fejfa-csoportra.

A régi temetőkből a fejfák bárkit tájékoztatnak a halott vérségi hovatartozásáról, neméről, életkoráról, esetleg erőszakos haláláról, vagyoni helyzetéről, és utal különös foglalkozására, a fejfa állapota pedig megközelítően az elhalálozás éveire is. Nem is írtak a régiek a fejfákra, és pedig nem csak azért (...) mert esetleg nem ismerték az írást, hanem elsősorban azért, mert a fejfa nem az idegenek tájékoztatására szolgáló (...) emlékoszlop volt, hanem a halott képmása.

Kós Károly

A különböző fejfaformák antropomorf eredetre utalnak. Az eccsedí lápvidékein a fejfa részelemeinek neve: láb, derék, váll, nyak és konty. Désházán (ma Deja, Románia) a nők fejfája részeinek neve: derék, kaláris (gyöngysor) és szemöldök, a férfiakén: derék, tulipán, sisak és gomb. A fejfa felső zárómotívuma – a tuli-

Rumunia) o częściach *fejfa* kobiety mówiono: talia, korale, brwi, a mężczyzny: pas, tulipan, szyszak, kula. Symbolika i kolory były różne nie tylko w poszczególnych regionach, ale i wsiach. Tulipan wieńczący słup – w jednym miejscu był symbolem mężczyzny, a gdzie indziej kobiety. W części Siedmiogrodu (regiony Mezőség, Kalotaszeg) słupy nagrobne zmarłych młodo malowano na niebiesko, czerwono i zielono, starszych tylko na czarno, ale w dolinie rzeki Fekete-Körös (dzisiaj Rumunia) *fejfa* młodych malowano na niebiesko, a starszych na żółto. Słupy zamordowanych powszechnie malowano na czerwono.

Pewne ornamenty *fejfa* wskazują na ich archaiczne pochodzenie. Rozeta – symbol słońca, a także ochrony przed złem występuje zarówno na starych jak i na rzeźbionych w XIX i XX wieku. Motywy roślinne były nie tylko dekoracją, ale także symbolem *drzewa życia – życia*.

Nazwa „drewniane nagrobki słupowe” – *fejfa* wywodzi się od połączenia słów głowa i drzewo. W różnych regionach Węgier, w zależności od miejscowej gwary określano je jako *fejfa* (drzewo do głowy), *fejéhez való fa* (drzewo przy głowie). W Siedmiogrodzie (dzisiaj Rumunia) przetrwała nazwa *kopjafa* (drzewce kopii – stąd polskie określenie kopijnik) przypominająca zwyczaj ceremonii pogrzebowej poległego rycerza, na którego grobie stawiano jego – kopię. W XIX wieku, w dobie romantyzmu

pán – különböző vidékeken hol férfit, hol nőt jelképezett. Erdélyben, a Mezőségben, Kalotaszegen a fiatalon elhunytak fejfáit kék, vörös vagy zöld színűre festették, az öregeket feketére, de például a Fekete-Körös mentén a fiatalokét kékre, az öregeket sárgára pingálták. Az erőszakos halált haltak fejfái vörösek voltak.

A fejfák hagyományos díszítőelemei bizonyos archaikus, kultikus eredetre utalnak. A régi faragott fejfák, sőt még a XIX-XX. századiak rozetta motívuma nem más, mint a nap, azaz a gonosz elűzésének szimbóluma. A növény motívumok nemcsak díszítőelemként jelentek meg, hanem az életfát, az életet jelképezték.

A magyarul a vidékeken a fejfa elnevezése változó: főtől való fa, feje felett való fa, stb. – lengyelül kopijnik. Erdélyben a fejfa mellett megmaradt a kopjafa elnevezés, ami az elesett vagy elhunyt vitéz temetésére utal, amikor is a hős fegyverét, a kopját a sír mellé tűzték.

A magyar romantika kezdetétől a kopjafa kiszorította a fejfa elnevezést, mivel a kopjafa fokozatosan a nemzeti identitás jelképévé vált. Napjainkban a kopjafa elveszítette eredeti funkcióját és nemzeti emlékjellé alakul. Elmosódik a fejfa vagy kopjafa részeit jelképes szerepe, és egyre inkább díszítőelemként jelennek meg az egyes alkotók elképzelése szerint.

A kopjafa újabb jelentőséget nyert az I. világháború után, amikor a trianoni bé-

wspominając rycerski okres historii Węgier, powszechnie wprowadzono tę nazwę, gdyż uważano, że *kopjafa* bardziej wyraża tożsamość narodową niż *fejfa*. Obecnie stawiane *kopjafa* tracą swoją pierwotną funkcję stając się częściej pomnikami pamięci. Jednocześnie zanika pierwotna symbolika zdobień, które stają się jedynie motywami dekoracyjnymi i zależą tylko od inwencji twórcy.

kediktátum következményeként Magyarország elvesztette területének több mint kétharmad részét. Az elszakított részek magyarságának a kopjafa a nemzeti identitással lett egyenlő.

Nowego znaczenia nabrały drewniane nagrobki słupowe – *kopjafa* po I wojnie światowej i traktacie pokojowym w Trianon w 1920 roku, w wyniku którego Węgry straciły niemal trzy czwarte terytorium. Dla Węgrów, którzy pozostali poza ojczyzną stały się symbolem tożsamości narodowej.

Idea ich stawiania niemal całkowicie zanikła w czasach rządów komunistycznych. Odrodziła się spontanicznie, a impulsem stała się ekshumacja ofiar terroru, który nastąpił po Rewolucji i Walki o Wolność w 1956 roku (ciała straconych wówczas osób były wrzucone do wspólnej mogiły na cmentarzu Rákoskeresztúr w Budapeszcie). W 1989 roku ich szczątki zostały uroczystie pochowane w oddzielnych grobach, a opozycyjna grupa artystyczna INCONNU dla uczczenia straconych, bez pozwolenia władz, ustawiła 301 bezimiennych *kopjafa*. Nie znano jeszcze nazwisk i wyznania ekshumowanych ofiar – byli po prostu Węgrami, którzy oddali życie za ojczyznę. To wydarzenie sprawiło, że potem w wielu, zwłaszcza małych miejscowościach stawiano *kopjafa*, aby upamiętnić wolnościowi zryw 1956 roku. Kolejną falą ich powstawania były obchody milenijne Węgier w 2000 roku.

Na Węgrzech są też *kopjafa* poświęcone Polakom. W Tatabánya jest park kopijników upamiętniający bohaterów Wiosny Ludów z 1848-1849. W 2010 roku w podobny sposób uczczono tu także pamięć polskich

A kopjafa-állítás gyakorlata teljesen eltűnt a kommunista rendszer évtizedei alatt, de újjászületett a rendszer bukása után. A kezdeményező szándék 1989-ben öltött testet, amikor exhumálták az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő terror áldozatait a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájában. Az INCONNU elnevezésű ellenzéki művészcsoport a kommunista hatóságok engedélye nélkül (az első kopjafákat elkobozták) 1989-ben 301 névtelen kopjafát állított a 301-es parcellánál. Névtelent, mint hajdanán, mert nem voltak beazonosítva az áldozatok, és nem lehetett tudni felekezeti hovatartozásukat. Magyarok voltak, akik életüket adták a hazáért. Talán ez okozta, hogy szerte Magyarországon – főleg falvakban, kistelepüléseken – kopjafákat állítottak az 1956-os forradalom emlékére. A kopjafa-állítás soron következő fejezete 2000-ben, a millenium esztendejében íródott, s azt üzenete: magyarok vagyunk.

Magyarországon lengyeleknek szentelt kopjafák is léteznek. Tatabányán az 1848/49-es szabadságharc hőseire emlékeztető kopjafa parkban a magyarok kopjafát emeltek Katyń mártírjainak és a szmolenszki tragédiában életét vesztett Lech Kaczyński köztársasági elnök valamint minden áldozat emlékére. Batyk község önkormányzata kopjafával emlékezett a nyilaskeresztesek által 1944 decemberében meggyilkolt lengyel menekültekre. A magyarországi lengyelek közössége kopjafát állított Baló Zoltán ez-

oficerów zamordowanych w Katyniu oraz prezydenta Lecha Kaczyńskiego i wszystkie ofiary katastrofy smoleńskiej.

Władze miejscowości Batyk postawiły obelisk polskim uchodźcom-żołnierzom, którzy w grudniu 1944 roku zostali zabici przez węgierskich nazistów – strzałokrzyżowców. Polonia węgierska na cmentarzu Farkasrét w Budapeszcie umieściła kopijnik na grobie pułkownika Zoltána Baló, który w czasie wojny opiekował się polskimi uchodźcami wojskowymi.

W miejscowości Inárcs kopijnik przypomina obóz, który funkcjonował tu w latach 1939–1944, a w Madaras polskich lotników zestrzelonych w 1944 roku nad tą miejscowością.

redes sírjára a Farkasréti temetőben. Ő volt az, aki 1939 és 1944 között védte, istápolta a Magyarországra menekült lengyel katonákat. Inárcson kopjafa emlékeztet az 1939-1944-ben ott működött lengyel menekülttáborra. Madarason kopjafa idézi fel annak a négy lengyel pilótának az emlékét, akiknek angol felségjelű gépét ott lőtte le a német légvédelem.

A kopjafa-állítás eszménye, gyakorlata eljutott Lengyelországba is. Az 1980-as évek végén Kovács István barátommal kutatni kezdtük az 1863/64-es lengyel felkelés magyar vonatkozású emlékeit. Eljutottunk Batorzba, ahol 1863-ban hősi halált halt Marcin Borelowski („Lelewel”) és magyar törzstisztje, Wallisch József. Ekkor született

Idea stawiania *kopjafa* została zaszczipiona również w Polsce. Pod koniec lat 80. XX wieku z moim przyjacielem Istvánem Kovácsem szukaliśmy w Polsce śladów węgierskich. Dotarliśmy do Batorza, gdzie w lesie w 1863 roku zginął Marcin Borelowski „Lelewel” i jego szef sztabu, węgierski major József Wallisch. Wówczas zrodziła się myśl upamiętnienia tego wydarzenia. Kiedy obaj zostaliśmy pracownikami Ambasady Republiki Węgierskiej w Warszawie, spełniliśmy nasze postanowienie stawiając w 1993 roku kopijnik w miejscu ich śmierci i na pobliskim cmentarzu, gdzie zostali pochowani. Kolejne drewniane pomniki pamięci stały w Zwierzyńcu na grobie rotmistrza Eduárda Nyáryego, który zginął pod Panasówką w 1863 roku oraz w lesie w miejscu bitwy.

az ötlet, hogy „illegális” kopjafával emlékezünk meg róluk. Hamarosan mindketten a Magyar Köztársaság varsói nagykövetségének diplomatái lettünk, s ily módon 1993-ban már „legálisan” jelölhattuk meg katonai tiszteletadás mellett haláluk helyét és a helyi temetőben a sírjukat.

A következő kopjafa Zwierzyniecben található Nyáry Eduárd kapitány sírján, aki 1863-ban, az oroszok elleni csata során vesztette életét Panasówka mellett. Kopjafa áll a hajdani csatatéren is. Szintén kopjafával emlékeztünk meg a Łuzna-Pustki I. világháborús katonai temetőben az 1914/15 folyamán elesett magyar honvédekről, akik életüket adták Galícia védelmében.

Tarnów önkormányzata és polgárai úgy döntöttek, hogy követik példánkat. Ebben a városban született Bem József és itt is te-

W ten sam sposób upamiętniliśmy poległych w latach 1914-1915 w obronie Galicji węgierskich honwedów, którzy zostali pochowani na cmentarzu wojennym w Łużnie-Pustki.

Nasze działania podchwyciły władze i mieszkańcy Tarnowa ustawiając na skwerze Sándora Petőfiego 10 kopijników upamiętniających bitwy, które stoczyli Węgrzy pod dowództwem generała Józefa Bema podczas kampanii siedmiogrodzkiej. W 1999 roku Jan Paweł II podczas VII pielgrzymki do Polski kanonizował Węgierkę błogosławioną Kingę, założycielkę zakonu sióstr Klarisek w Starym Sączu. Dla uczczenia tego wydarzenia z inicjatywy pracownika Ambasady Węgierskiej Attili Szalaiego cieśle z Siedmiogrodu wybudowali przy klasztorze tak zwaną Bramę Seklerską, która podobnie jak *kopjafa* jest symbolem węgierkości.

mették el. A tábornok szárnysegédjeként is tevékenykedő Petőfi Sándorról elnevezett parkban 10 kopjafa emlékeztet a Bem apó által vezetett erdélyi hadjárat 10 csatájára. II. János Pál pápa 1999-ben avatta szentté boldog Kingát, IV. Béla magyar király lányát, az ószandeci (Sztary Sącz) klarissza kolostor alapítóját.

Ezen esemény alkalmából Szalai Attila, a varsói magyar nagykövetség tanácsosa kezdeményezésére erdélyi fafaragók a kolostor mellett székelykaput állítottak. A kopjafához hasonlóan a székelykapu is hungaricum. Bem tábornok és Petőfi Sándor emlékére a sepsiszentgyörgyi Írott Szó Alapítvány 2001-ben hasonló székelykaput emelt Tarnówban. 2006-ban és 2008-ban Andrzej Szpunar, a helyi Körzeti Múzeum helyettes vezetője, illetve a miskolci Balázs István együttes kezdeményezésére ezen a he-

Podobną bramę, dedykowaną Józefowi Bemowi i Sándorowi Petőfiemu, w 2001 roku postawiły w Tarnowie węgierska Fundacja Ćrott Szó i miasto z Siedmiogrodu Sep-siszentgyörgy (obecnie: Sfântu Gheorghe w Rumunii). W 2006 i 2008 roku z inicjatywy Andrzeja Szpunara z miejscowego Muzeum Okręgowego i Istvána Balázsa z Miskolca przy bramie postawiono dwa kopijniki upamiętniające Mihálya Forgona – prawnika i heraldyka rodów węgierskich, który zmarł w Tarnowie w 1914 roku oraz Norberta Lippóczygo, winiarza i kolekcjonera, który mieszkał w Tarnowie i przekazał swoje cenne zbiory miejscowym muzeum i bibliotece. W 2001 roku w Jarosławiu Węgrzy ufundowali *kopjafa* majorowi Leonowi Czechowskiemu, dowódcy piechoty 2 batalionu Legionu Polskiego walczącego w Siedmiogrodzie w 1849 roku.

Realizowana obecnie wystawa stała się inspiracją do postawienia kolejnych kopijników. Dzięki Marii Samsel z Muzeum Kultury Kurpiowskiej *kopjafa* stanął w obrębie fortów w Ostrołęce i przywołuje pamięć generała Józefa Bema. Drugi powstał z inicjatywy Leszka Celeja z Muzeum Ziemi Mińskiej, a wpisując się w przestrzeń miasta przypomina jego mieszkańcom o odwiecznej przyjaźni pomiędzy Polską i Węgrami.

lyen két további kopjafát állítottak Forgon Mihály jogász és genealógus (aki 1914-ben halt hősi halált, s Tarnóban temették el) valamint Lippóczy Norbert tarnóvi magyar borkereskedő és műgyűjtő emlékére, aki értékes gyűjteményét a helyi múzeumnak és könyvtárnak adományozta. 2001-ben honfitársaink Jarosławban kopjafát állítottak Leon Czechowski őrnagy sírjára, aki a magyar szabadságharc idején az Erdélyben harcoló Lengyel Légión 2. gyalogos zászlóaljának parancsnoka volt.

Kiállításunk már készítése során további fejfák-kopjafák állítását ösztönözte. A Kurp Kultúra Múzeuma igazgatónőjének, Maria Samsel asszonynak köszönhetően kopjafát avatunk Osztrólenka erődjében, amely Bem József tábornok emlékét idezi fel. A másik kopjafa Leszek Celej, a Miński Múzeum igazgatója kezdeményezésére kerül felállításra Mińsk Mazowiecki városában, a magyar-lengyel barátság tiszteletére.

László Ferenc Novák
Węgierskie pomniki pamięci
– *fejfa hungaricum*

Charakterystyczne dla węgierskich cmentarzy protestanckich drewniane nagrobki słupowe – *fejfa* [drzewo do głowy] to imponujące przykłady sztuki ludowej. W źródłach pisanych pierwsze wzmianki o nich zaczęły pojawiać się od połowy XVI wieku i miały związek z szerzeniem się na terenach węgierskich Reformacji. Zwyczaj stawiania na grobach drewnianych nagrobków słupowych – *fejfa* upowszechnił się w XVII wieku. O takim sposobie oznakowania grobów pochodzą informacje z zamieszkałego przez społeczność protestancką Nagykőrös. W 1638 roku pochowano zmarłego, protestanckiego predykatora, a w księdze rachunkowej miasta zapisano: *kupiliśmy sąg desek na pogrzeb predykatora i drzewem pokryliśmy jego pogrzeb [mogiłę]*. Warto tu dodać, że zwyczaj przykrywania grobu drewnem znany był jeszcze pod koniec XIX wieku w Karelii wśród społeczności, podobnie jak Węgrzy, wywodzącej się z jednego pnia ludów ugrofińskich. Dlatego też sądzić można, że zwyczaj ten sięga prastarych tradycji, związanych jeszcze z okresem przed rozdzieleniem się plemion ugrofińskich i ich wędrówką na północ (zasiedlenie wschodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego) i południe (zajęcie Kotliny Karpackiej).

Novák László Ferenc
Fejfa hungaricum
– *az emlékezés jelképei*

A magyar protestáns temetők jellegzetessége a fejfa, amely azonban nem csupán sírjel, hanem egyben a népművészet imponálás megnyilatkozása is. Jóllehet ennek kialakulása a reformáció XVI. század közepi térhódítását követően a XVII. századra tehető, azonban formakincse olyan archaikus elemeket őriz, amelyek a magyarság korábbi, ősi kultúráját idézi fel.

Magyarországon sírjelölésre vonatkozóan Nagykőrösről ismerünk legkorábbi történeti adatot. A város temettette el az elhunyt református prédikátort 1638-ban, s feljegyezték a számadáskönyvben, hogy *lécz szöget vettünk, hogy az predikátor temetésit felróttuk fával*. Tehát, a sírhantot, azaz „temetést” fával rótták fel, borították be. Sajátos módja ez a sírjelölésnek. Finn rokon népünknel Karéliában hasonló módon temetkeztek még a XIX. század végén is. Fagerendákkal rótták fel a sírt, s a fejrészhez –a vallási hovatartozásnak megfelelően – sírkeresztet vagy fejfát állítottak. Egyes kutatók véleménye szerint a sírnak fával történő beborítása, vagy esetleg a sírhantra borított csónak megjelenik a fejfa formakincsében is, amely a magyarság ősi, ugorkori örökségének tekinthető (a tundra vidéken csónakon szállították a halottat sírhelyére, s a sírjára helyezték a vízi

Obok przykrywania grobu czołnem lub drewnianymi balami, na terenie Węgier wykształcił się zwyczaj ustawiania na grobie przy głowie zmarłego – zgodnie z wyznaniem krzyża lub słupa nagrobnego – *fejfa*. Na cmentarzu w Szatmárcseke stojące *fejfa* mają formę czołna lub też można doszukać się w nich kształtu sylwetki człowieka.

Nagrobki słupowe z cmentarza w Szatmárcseke, jak również podobne antropomorficzne formy spotykane w innych miejscach uważa się za najbardziej archaiczne oznaczenia grobów – sięgające pierwotnej kultury Węgrów. Najokazalsze znane są z regionu między rzekami Dunajem i Cisą: z Tószeg, Dunapataj, Kunszentmiklós, Tass, Szabadszállás, z okolicy rzek Körös-Tisza, z Békés, Hódmezővásárhely.

járművet). Szatmárcsekén, a csónak alakú fejfa felállítva ember alakot, földre fektetve viszont csónakalakot mutat.

A szatmárcsekei – s hozzá hasonló, mást is előforduló - fejfa antropomorf formakincssel rendelkezik. Ezek az antropomorf fejfák tekinthetők a legarchaikusabb sírjeleknek. Kifejezetten vagy stilizált formában mutatkozik meg az emberalakúság, mint emberszobor. Legszebb példányai ismeretese a Duna-Tisza közén Tószegről, Dunapatajról, Kunszentmiklósról, Tassról, Szabadszállásról, s a Körös-Tisza folyó vidékén, Békésről, Hódmezővásárhelyről. Ehhez a típushoz tartoznak a széles körben elterjedt gombos fák, gombfák is, szimbolizálva az ember fejét és törzsét.

Do czasu ogłoszenia przez cesarza Józefa II w 1781 roku edyktu tolerancyjnego, tradycja stawiania drewnianych nagrobków słupowych ograniczała się w zasadzie do cmentarzy protestanckich. Edykt gwarantujący protestantom swobodę praktyk religijnych sprawił, że zaczęły się one rozpowszechniać. Nie oznacza to, że edykt był zawsze respektowany. Dlatego też na przykład jeszcze w 1791 roku władze komitatu Pest zobowiązywały stróżów cmentarnych *mieszkających na stałe do utrzymania zarówno drzew jak i miejsc spoczynku zgodnie z nakazem króla (...)* Jeśli jednak ktoś *wbrew ustaleniom rozporządzenia uszkodzi żywe drzewo lub drzewo nagrobkowe (...) nie uniknie kary...*

Źródła pisane z 1661 roku wspominają o nagrobku słupowym z Kozmatelke [dzisiaj Cozmu, Rumunia] postawionym na grobie księcia Siedmiogrodu Ákosa Barcsayego. Inne dane pochodzą z 1678 roku z siedmiogrodzkiego Nyárádszentanna [dzisiaj Sântana Nirajului, Rumunia], gdzie wspomniano o *feje fellet való fa* [drzewie nad głową]. Z XVIII wieku więcej już jest danych o *fejfa*. W 1739 roku w Nagykőrös na grobie pewnego sługi postawiono *fejéhez való fát* [drzewo u jego głowy]. Zapis z 1755 roku wspomina o podobnym nagrobku słupowym w Kecskemét, a z 1760 roku, że w Szabadszállás wyciosano *főtől való fát* [drzewo u głowy]. W Nagykőrös w 1771 roku pocho-
wano zacnego notariusza miasta Mihály

A. fejfa ténylegesen a XVIII. században lassan terjedhetett el. A vallási békétlenség, ellenségeskedés akadályozta alkalmazásukat, ellentétben a homogén, egységes református településekkel, mint Nagykőrös. II. József Habsburg uralkodó vallási türelmi rendelete (Edictum Tolerantiae) 1781-ben lehetővé tette a szabad vallásgyakorlást, a temetők védelmét, ahol bárki bármiféle sirjelet állíthatott. A királyi rendelet csak lassan érvényesült. Például Pest vármegye 1788-ban körrendeletben utasította a községeket a türelmi rendelet betartására. Még 1791-ben is hasonlóképpen kellett intézkednie. A temetőcsőszök kötelességévé tették, hogy *szüntelenül ott lakván, mind a' fáknak megtartására vigyázni, mind a' sírhelyeknek ki mutatásában fog a' királyi parantsolat szerént el járni (...)* melly szabott *rendelés ellen ha mégis valaki akar az élő, akár a' főtől való fában (...)* kárt tenni, büntetést *semmiképpen el nem kerüli.*

A fejfára utaló legkorábbi adat 1661-ből ismeretes Kozmatelkéről, ahol Barcsay Ákos erdélyi fejedelem sírjára állítottak fejfát. Másik korai adat 1678-ban bukkan fel a székelgyűlési Nyárádszentannán, ahol *feje felett való fa* kerül említésre. A XVIII. században már számos adat ismeretes rávonatkozóan. Nagykőrösön, egy szolga sírjára *fejéhez való fát* állítottak 1739-ben. Kecskeméten 1755-ben említenek *fejéhez való fát*, Szabadszálláson pedig 1760-ban *főtől való fát* faragtattak a sírra. Nagykőrösön

Cseha na koszt publiczny, a skarbnik miasta wypłacił Györgyowi Kálliemu za wykonanie trumny i wycięcie epitafium i za malowanie drzewa u jego głowy, Jánosowi Szattmári za wyrzeźbienie drzewa u jego głowy, Péterowi Csontosowi za wykucie żelaza na narożniki zamykające epitafium. Wynika z tego, że mogiłę nie obłożono drewnem, ale ją ogrodzono. Wspomniane żelazo na obramowanie pozwala przypuszczać, że był to rodzaj grobowca, a epitafium zostało wyrzeźbione przez mistrza stolarskiego. Jego dodatkowym elementem był wyciosany słup *főtől való fát* [drzewo u głowy], który następnie został pomalowany.

Drewniany nagrobek słupowy oraz tablica pamiątkowa z epitafium były ważnymi elementami pochówków i symbolami grobu. W XVII wieku z okazji pogrzebów szlachty odbywał się uroczysty ceremonial nawiązujący do tradycji rycerskiej z atrybutami dostojności (złoty herb wyrzeźbiony z drewna, pozłacany miecz, pozłacane ostrogi, pozłacany szyszak ozdobiony piórami, pozłacana chorągiew itp.). W kondukcje wożono też złote drewniane epitafium głoszące sławę zmarłego, które na koniec pogrzebu umieszczano na ścianie kościoła.

Znany jest fakt, że na skutek konfliktu na tle religijnym w 1741 roku w gminie Abony w noc Wielkopiątkową katolicy sprowadzili cmentarz protestancki *rozbili i spalili epitafia*. Z zachowanych dokumentów z 1768 roku z procesu o czary Zsuzsanny

a város tekintélyes nótáriusát, Cseh Mihályt 1771-ben temették el közköltsegen. Kállai Györgynek Koporsó csinálásért, úgy Epitáfium 's. metzésért, és főtől való fájá[na]k' festésért, Szattmári János[na]k' főtül való fájá[na]k' kifaragásáért, Csontos Péternek Epitáfiumra való sarok, és závár vasacsák csinálásáért fizetett a város számadóbirája. Valóságos – a kriptához hasonló – sírépítményt ismerhetünk meg. A sírt bekerítették (a kerítés helyettesítette már a fával történő felrovást), a sarok és závár vas erre enged következtetni, s a létesítmény valóságos epitáfium, síremlék volt, amelyet asztalos mester metszett, vésett rá szöveget. Itt állították fel a *főtől való fát*, amelyet kifaragtak, s le is festettek.

Tulajdonképpen a síremlék, emlékfá, emléktábla, az *epitáfium* a temetés és sírjelölés fontos kelléke volt. A XVII. századi rangos főúri vitézi pompával történő temetések alkalmával a méltóságjelvények (fából faragott aranyos címer, aranyos pallos, aranyos sarkantyú, aranyos tollas sisak, aranyos zászló, stb) között a díszesen faragott, az elhunyt dicsőségét hirdető *aranyos fa Epithaphiumot* is vittek a temetési menetben, amelyet a temetés végén a sír fölé, a templom falára erősítettek fel.

Az epitáfium tehát fából faragott, deszkaféle alkalmazhatóság volt, amely a köznépi temetőkben sírjelként is megjelent. Ismeretes, hogy vallási torzszalkodás következtében 1741-ben, Abony mezővárosban

Gorzás wynika, że oskarżona wraz z córką przygotowała specyfik, który noszony przez osobę mającą zamiar popełnić przestępstwo miał ją ochronić go przed karą, a także *jeśli nawet go złapią, to nie mogą go prawnie pociągnąć do odpowiedzialności*. Do jego przygotowania oskarżona wykorzystwała części ciała (dłonie i prącie), które odcięła wisielcom, a następnie spaliła w ogniu roznieconym z epitafiów wyniesionych z kościoła.

Nie do końca wiadomo, czy terminem epitafium określano słup nagrobny, czy też był to inny rodzaj nagrobka. Nazwa epitafium nie przetrwała ani w Cegléd, ani w Karcag, ale w obu miejscowościach oraz w Abony ciosano grube słupy drewniane *gombosfák* [kuliste drzewa], a w Karcag stawiano na grobach *fejfa* i imponujących rozmiarów pniaki. Jednak pamięć epitafium, choć rzadko, pozostała. W wiosce Ordas [komitat Bács-Kiskun, Środkowe Węgry] nawet w XX wieku *fejfa* nazywano epitafium. Określenia drewnianych nagrobków słupowych ustawianych na grobach *főtől való fa*, *fejéhez való fa*, *fejehez való fa* [drzewo przy głowie, drzewo od głowy, drzewo do głowy] – różniły się w zależności od gwary – powszechne były wśród ludności węgierskiej w Basenie Karpat w XIX i XX wieku. Termin *gombosfa* [kuliste drzewo] można traktować jako figurę stylistyczną. Inny znany przykład pochodzi z Nagykőrös. W XVIII wieku znane były, jak podane wyżej, określenia na słupowe nagrobki, a na początku

nagypéntek éjszakáján, a római katolikusok rátörtek a reformátusok temetőjére, és az *Epitháphiumokat elhordták feltüzelték* – jegyezték fel. Egy boszorkány per kapcsán derült fény arra 1768-ban, hogy Gorzás Zsuzsanna boszorkányosság bűnébe esett azért, hogy különös szert készített, amely ha a rabló, tolvaj vagy másvalaki ha magánál hord, akkor elkerülheti büntetést, *vagy ha meg fogják is Törvényt nem tehetnek rája*. A vádolt asszony leányával egy tavaszi hajnalon kiment a karcagi négyes akasztóházhoz, s az azon lógó Nagy György *keze szár csontját, szemérem testét* késsel levágta, s még más csontokat is összeszedett. Mindezeket a *temetőből hozatott egy darabb Épithaphium deszkából rakott tűzzel* égette porrá. Cegléden 1828-ban *emlékeztető, fejéhez való fáról* történik említés.

Az epitáfium sírjel névként nem maradt fenn sem Abonyban, Cegléden, sem Karcagon. Abonyban. Abonyban, Cegléden vas-tag faoszlop *gombosfákat* faragtak, Karcagon pedig impozáns méretű, tönkös *fejfékat* állítottak a sírra. Az epitáfium emléke azonban fennmaradt kivételszerűen. Ordason (Bács-Kiskun megye) még a XX. században is *epitafának* nevezték a *fejfat*.

A *főtől valófa*, *fütül való fa*, „fejéhez való fa” sírjel név széles körben ismeretes a Kárpát-medence magyarsága körében a XIX-XX. században is (pl. Erdélyben Kallotaszegen) A *gombosfa* terminológia stí-

XIX wieku używano już tylko *gombosfa*. Najwcześniej termin ten pojawił się w 1839 roku w zestawieniu kosztów pogrzebu Andrása Erdeiego: 5 forintów za *wyrób trumny i drzewo kuliste* oraz w VIII Rozporządzeniu Gimnazjum Reformackiego z 1846 roku *na cmentarzu (...) zabrania się uczniom: (...) uszkodzenia gombosfa lub nagrobków kamiennych*. Wielki poeta węgierski János Arany, który w 1851 roku został nauczycielem w szkole reformackiej w Nagykőrös, napisał wiersz o miejscowym cmentarzu, a inspiracją stały się nie tylko „rosłe” drzewa, ale i ciosany z tych drzew *fej-oszlop* [słup u głowy] jako symbol antropomorficzny. Być może wyglądał on tak jak ten na pochodzącej z XIX wieku rycinie przedstawiającej panoramę miasta Kecskemét z widocznymi na pierwszym planie drewnianymi nagrobkami słupowymi.

lusfejlődés eredményének is tekinthető. Erre ugyancsak Nagykőrösről említhetünk példát. A XVIII. században *fejéhez való fa, főtől való fa* megnevezés ismeretes, a XIX. század elején viszont már a *gombosfa* terminológia volt használatos. Legkorábban 1839-ben bukkan fel Erdei András temetési költségei között *koporsó és gombosfa tsinálás* címén tüntettek fel 5 forintot. A református gimnázium 1846. évi VIII. törvénye is kitér a fejfákra: *a' temetőben (.../ a' gombosfáknak., sírköveknek megsértése (...)* tiltatik a diákság számára.

A magyar nemzet halhatatlan költője, Arany János 1851-ben került Nagykőrösre tanítani a református gimnáziumba. A város nem ihlette meg a költőt, azonban, hogy verset írt a temetőjéről, nem csak a szépen nőtt *délczeg* fák, hanem az abból faragot *fej-oszlop* ragadta meg kép-

W węgierskich gwarach znane są różne określenia *fejfa* [drzewo do głowy]. Na przykład w Szilágyság, Kalotaszeg *főtől, ütül való fa* [drzewo przy głowie], w Tiszántúl *fejfa*, w Duna-Tisza *gombosfa* [drzewo kuliste], na Székelyföld *gombfa*, w Őrség *sögfa*. W XIX wieku w okresie romantyzmu powstała nazwa *kopiafa* [drzewce kopii], która nie występowała w tradycji ludowej. Dla romantyków nawiązywała ona i odwoływała do szczególnie bliskiej im średniowiecznej tradycji rycerskiej. Od tego czasu nazwa *kopiafa* przyjęło się jako ogólne określenie dla drewnianych nagrobków słupowych.

W Kalotaszeg [dzisiaj Rumunia] wyjątkowo występują elementy zoomorficzne w nagrobkach słupowych – *kopiafa*. Motyw głowy konia w ich górnych częściach przypomina stare, nomadzkie, stepowe tradycje.

zetét, amely valóságosan is antropomorf szimbólumként, gombosfaként létezett Nagykőrösön.

A legkorábbi fejfaábrázolás a XIX. század közepéről ismeretes. Kecskemét látképe észak-dél irányban mutatja a várost (a mai vasút felől). Előtérben látszik a metszeten a temető, ahol gombosfák állnak a sírokon.

A magyar népnyelvhasználatban a fejfa sírjel különböző megnevezése ismertes (pl. a Szilágyságban, Kalotaszegen *főtől, fütül való fa*, a Tiszántúlon *fejfa, fejefa*, a Duna-Tisza közén *gombosfa*, Kalotaszegen, Székelyföldön *gombfa*, az Őrségben *sögfa*), azonban a *kopiafa* népnyelvi terminológia nem található meg.

Kalotaszegen egyedülálló a zoomorfia. Ősi nomád, tatár hagyományokra emlékeztet a fejfák felső részének lófej (csikófej) motívum formakincse.

Rozkwit bogatego zdobienia drewnianych nagrobków słupowych przypada na ostatnie trzydziestolecie XIX wieku. Na Székelyföld [Kraina Seklerów, Rumunia] pojawiły się słupy z ogromnym bogactwem motywów, w Kalotaszeg [region w Rumuni] zachwyca ludowa snycerka z warstwowym gwiaździstym zakończeniem. Ciekawe jest, że w rejonie między Dunajem a Cisą w wioskach protestanckich (Alberti, Irsa, Péteri, Pilis, Dunaegyháza) rzeźbiono ozdobne słupy nagrobne – *kopiafa*, które dzięki motywom kół, gwiazd, tulipanów stawały się symbolem drzewa życia.

A fejfák díszítésének virágkora a XIX. század utolsó harmada. A Székelyföldön (Háromszék) jelentek meg a gazdag motívumkincsű gombfák, Kalotaszegen a hímesen faragott népművészeti remek, a csillagos-tornyos gombfák. A Duna-Tisza között érdekes módon az evangélikus szlovákok lakta falvakban (Alberti, Irsa, Péteri, Pilis, Dunaegyháza) is faragtak díszes fejfákat (cifrafejfa), amelyek gomb, kalap, csillag, tulipán, virágtartó díszítő motívumai a fejfát életfává varázsolják.

A nemzeti romantika szemlélete teremtette meg a kopjafa terminológiát.

Przy okazji tych rozważań warto zwrócić uwagę, że średniowiecznym rycerskim uroczystościom pogrzebowym zawsze towarzyszyła broń – kopia. Nie występowała ona jedynie na Węgrzech, ale była atrybutem etosu i tradycji rycerskiej także w innych krajach i to nie tylko chrześcijańskich. Przykładem może być przekaz z XVI wieku Georgius Dousa, który wyruszył z Niderlandów przez Kraków do Konstantynopola. W czasie podróży prowadził dziennik i opisał jak dotarł na Bałkany. Z miejscowości Tzurullo poszli do Baby, przekroczyli rzekę Euro, dotarli do Happsaly, a po pięciu dniach do Adrianopola, które Turcy nazywają Edirne. Przed miastem był cmentarz, gdzie na grobach były wbite lance i kopie (*hastae lignae*). Od miejscowych dowiedzieli się, że w ten sposób upamiętniają żołnierzy poległych w walce.

W średniowieczu na Węgrzech pogrzeby rycerzy odbywały się z ceremoniałem wojskowym co doskonale ilustruje fragment napisanej przez nieznanego poetę w 1561 roku *Pieśni o rycerzach z Gyuli*:

*Madziarskich witeziów, ich martwe ciała,
Po madziarsku zbożnie pogrzebani byli,
Kopie zaś u głów ich zakopali byli.*

*Mnogie głowy Turków, które ścieli byli,
Na pasie sromotnie zatknęli byli,
Wtenczas tak witezie czynili byli*
(tłum. Jerzy Snopek)

A középkori vitézi temetkezési ceremónia nélkülözhetetlen kelléke volt a kopja fegyver. Nem tekinthető etnikai specifikumnak, tehát jellegzetes magyar szokásnak. Megtalálható más harcos népek szokás-kultúrájában is. Erre vonatkozóan korai adatot a XVI. század végéről ismerünk. Georgius Dousa a Németalföldről indult útnak Krakkón keresztül Konstantinápolyba, s útvjáról naplót vezetett. Leírásában szól arról, hogy a Balkánra érkezve, egy Tzurullo helységből Babába, innen az Euro folyón átkelve Happsalába jutottak, majd ötödnapra Adrianopolisba, amelyet a törökök Edirnének neveznek. A város előtt helyezkedett el a temető, ahol látták, hogy a sírhantokba lándzsák, kopják (*hastae lignae*) voltak szúrva. Az ottaniaktól kérdezősködve megtudták, így állítanak emléket a harcokban elesett, vitéz katonáknak.

A középkori Magyarországon is a rangos, vitézlő emberek temetése harci pompával, ceremóniával történt. Egy ismeretlen költő *Szépének a gyulai vitézekről* című versében így ír 1561-ben:

*Magyar vitézeknek ő holt testeket,
Magyar módon szépen temették vala
Kopiákat fejekhez ásták vala.*

*Sok török főt, kiket elvittek vala,
Az karókat vélek megrakták vala,
Akkor az vitézek így jártak vala.*

Z cytatu wynika, że pogrzeb z kopiami, jako zwyczaj węgierski był już znany w XVI wieku. Kopia oznaczała męstwo spoczywającego w grobie. Była symbolem jego dzielności rycerskiej i występowała czasami na kamiennych nagrobkach. Przykładem może być wyrzeźbiony w 1568 roku nagrobek Andrása Báthorego znajdujący się w krypcie kościoła w Mária-völgy [dziś: Marianka, Słowacja]. Przedstawia on postać rycerza w zbroi trzymającego kopię z chorągwią.

Z XVII wieku pochodzą liczne opisy ceremoniału pogrzebów rycerskich. W wielu z nich zachowały się elementy archaiczne, jak na przykład udział koni udekorowanych lub przykrytych czarnym suknem, aksamitem, taftą. Według prastarych zwyczajów Węgrzy składali w ofierze konia, który razem z wojownikiem był chowany w wspólnej mogile (potwierdzają to znaleziska na cmentarzyskach). Według węgierskiego archeologa Gyuli László, ta prastara tradycja przetrwała również w chrześcijańskich ceremoniach pogrzebowych, z taką różnicą, że koń nie był zabijany tylko ofiarowano go kościołowi. W kondukcie niesiono ozdobne chorągwie ze złoceniami, ale również czarne z tafty. Drzewce chorągwi łamano i wrzucano je do grobu, a chorągiew złoczoną, herb i epitafium umieszczano na ścianie kościoła. Broń rycerza również łamano, niszcząc w ten sposób ich dotychczasowy żywot i składano do grobu, gdyż według

Tehát a kopjás temetkezés már magyar szokásként ismeretes a XVI. században. A kopja fegyver hirdette a sírhantban nyugvó vitézségét. A kopjafegyver, vitézi szimbólum síremléken is előfordul. Báthory András a Pozsony melletti *Mária-völgy* (*Marienthal*, *Marianka*) altemplomában temették el, s az 1568-ban készült sírkövére zászlós kopját is faragtak a páncélba öltözött vitéz alakjával együtt.

A XVII. századból számos leírása maradt fenn a vitézi temetési pompának.

A vitézi temetési pompa, felvonulás számos archaikus elemet őrzött meg. Az egyik a díszesen és az egyszerű fekete posztóban, bársonyban, tafotában felöltöztetett lovak szerepe a temetkezés során. Az ősi szokás szerint a magyarok ilyen alkalomkor feláldozták a lovat, s a harcossal közös sírba helyezték (ezt igazolja a honfoglaló magyarság lovas temetkezése). László Gyula tudós régész megállapítása szerint ez az ősi hagyomány tovább élt a keresztény temetési ceremóniában is, azzal a különbséggel, hogy már nem áldozták fel a lovakat, hanem az egyháznak ajándékozták. A temetési menetben díszes, aranyos zászlókat és egyszerű, fekete tafota zászlót is vittek. Ez utóbbit beletörték a sírba, míg az aranyos zászlót, címert, epitáfiumot a templomfalára erősítették fel. Az elhunyt közönséges kardja is a sírba került kettétörve. Az ősi hagyomány szerint mindezt azért cselekedték, hogy az elhunytanak szolgálatára legyenek a harci

prastarej tradycji przedmioty te miały służyć zmarłemu na tamtym świecie.

W ceremonii pogrzebowej wybitnych osób stanu rycerskiego, których chowano w kryptach lub pod posadzą kościoła nie było możliwości postawienia kopii na grobie, dlatego też na kamiennych nagrobkach pojawiała się wyrzeźbiona kopia z chorągwią. W tym wypadku kopii, tak jak miecza i chorągwi, nie łamano i nie składano do grobu.

Opisy ceremonii pogrzebowych z XVII wieku najczęściej były dokumentowane w księgach parafialnych kościołów katolickich, ale według relacji żyjącego na przełomie XVII i XVIII wieku Pétera Apóra pogrzeby dostojników protestanckich w Székelyföld odbywały się podobnie. W 1736 roku tak został opisany tradycyjny, uroczysty, siedmiogrodzki pogrzeb rycerski:

Za klarnecistami i trębaczami jechały karety panów, za nimi gmin, za gminem dwóch mężczyzn prowadziło konie w ozdobnej uprzęży, po nich karety z lamentującymi mężczyznami, dwóch z nich jechało na koniach przed ciałem zmarłego, jeden z nich w złotej zbroi, na rumaku w bogatej uprzęży, trzymał złotą chorągiew, drugi z czarną chorągwią na koniu przykrytym giezłem. Pieszy w czerni niósł srebrny herb. Za ciałem jechały w karetach płaczki, za nimi reszta kobiet (...), na końcu, jeśli ich miał, synowie i bliscy krewniacy, nieśli trumnę z ciałem - inni też pomagali – aż do grobu. Po złożeniu trum-

eszközei a túlvilágon is. A főrangú, vitézi renden lévő személyek temetési pompájában fontos szerepet játszott a kopja fegyver. Mivel a temetés rendszerint templomban történt, nem adódott lehetőség arra, hogy a sírköbe állítsák a fegyvert. Mint említettük, ez a zászlós kopja megjelent a síkövön faragványként. A kopját nem törték a sírba sem, miként a zászlót és kardot, hanem jelképesen a feketekopjás sereg fegyverét a templom falán törte össze, ügyelve arra, hogy a sírba töréssel egyszerre történjen, mintha valószínűs is a sírba lett volna törve a kopja.

A XVII. századi temetési ceremónia feljegyzések többnyire római katolikus szertartást dokumentálnak. Apór Péter leírása szerint a protestáns vallású rangos emberek temetése is hasonlóan történt Székelyföldön. A régi erdélyi rangos, vitézi temetésről írja 1736-ban: *Az töröksíposok és trombitások után mentenek az urak hintái, az után ment az község, az község után vezette két-két ember a czifrán felöltöztetett paripákat, az után mentenek a férfikeservek hintái, a férfikeservek mentenek lóháton az test előtt (...) két pánczéba öltözött; az kinél az aranyas zászló volt, és aranyas fegyverben volt maga is, az ment szerszámos czifra paripán; az kinél az fekete zászló volt, az ment a bakacsimba öltözött lón. Az ezüst címert feketében az fejinel gyalog vitték. A test után mentenek az keservesasszonyok hintái, azok után az asszonyi község (...) mikor az egész*

ny, od tych w zbrojach, zabrano czarną chorągiew i miecz, niszczone je i wrzucano do grobu, srebrny herb mocowano na wewnętrznej ścianie kościoła, tam też umieszczano złotą chorągiew z rękojeścią. Jak był katolikiem (...), nie było żadnej oracji, jeśli był innego wyznania, to była oracja po węgiersku.

Dziewiętnastowieczny znawca i propagator kultury Siedmiogrodu Balázs Orbán, pisał, że widział w zamieszkałej przez społeczność rzymsko-katolicką miejscowości Atyha [dzisiaj Atia, Rumunia] pogrzeby Seklerów z ceremoniałem rycerskim. Podczas nich ktoś bliski lub najzaciejszy człowiek ze wsi wsiadał na konia przykrytego białym płótnem i pędził z rozwianymi włosami trzymając kopię grobową ostrzem do dołu. W czasie pogrzebu strzelano do zaszypanego grobu, a kopię z chorągwią umieszczano na mogile. Pamięć o rycerskich pogrzebach żyła jeszcze w Atyha pod koniec XX wieku.

Nawet gdy minęły czasy rycerstwa w XIX wieku, nie tylko w Siedmiogrodzie, ale i w innych częściach Węgier chorągwie odgrywały ważną rolę. Znamy wzmiankę z roku 1844 o ewangelickim cmentarzu w Nagysimonyi (komitat Vas, zachodnie Węgry), na którym na grobach stawiano szlachcicom drewniane krzyże, a obok słup przypominający kopię z chorągwią, będący wyraźnym nawiązaniem do pierwotowego z tradycyjnego pogrzebu rycerskiego. Rycerskie zwyczaje pogrzebowe daleko od Siedmiogrodu jednoznacznie pokazują, że

wége volt, ha fiai voltak és a közelébb való atyafiai fogták az koporsót, mások is segéltettek, és azok vitték az testet az sírig; mikor osztán az sírba bétették, az pánczéiban lévő-től elvették az fekete zászlót és kardot, azokat esszerontották, és az sírban az koporsó mellé bévetették, az ezüst címert az templom belső oldalára felszegezték, úgy hasonlóképpen az aranyas zászlót az templomban nyelinel fogva felfüggesztették; az ott lobogott. (...) Ha katolika volt, semmi oratio nem volt, az más valláson lévőknél volt magyar oratio.

Székelyföld tudós ismertetője, Orbán Balázs a XIX. század közepén még látta, hogy a sóvidéki, római katolikus Atyhán vitézi ceremóniával temetkeztek a székelyek. A közeli rokonok, vagy a falu tekintélyesebb emberei közül valaki a bakacsinnal beletakart ló hátára ült kibontott üstökkel lovagolt a koporsó előtt, kezében lefordítva tartva a sírkopját. Temetéskor a sírba lőttek, majd a felhantolás után a zászlóskopját a sírhantba szúrták. Ennek a vitézi temetésnek emléke még a XX. század végén is felfedezhető volt Atyhán (Erdély, Székelyföld).

A zászlók még fontos szerepet töltöttek be a temetés során a vitézi élet lehatárolása után is a XIX. században, nem csak Erdélyben, de Magyarország más vidékein is. A Vas megyei Nagysimonyi temetőjéről 1844-ben történik említés. Az evangélikus vallású Nagysimonyiban nem fejfát, hanem fakeresztet állítottak az elhunytak, s a nemeseknek, vitézlő renden lévőknek kijáró

drewniane krzyże, słupy nagrobne – *fejfa*, czy też kopie z chorągwią istniały obok siebie, przy czym kopia określała rangę rycerza, ale nie była samodzielnym symbolem grobu. Według źródeł z 1678 roku z Nyárádszentanna obok *fejéhez valófa* [drzewo do głowy] przy grobie wbita była również również kopia z chorągwią. Podobnie było w Sóvidék.

Wybitny węgierski etnograf Károly Viski badając *fejfa* z Siklód zauważył, że pomimo upływu kilkuset lat i zaniku ceremoniału pogrzebów rycerskich, dawne jego elementy przetrwały w postaci drewnianych nagrobków słupowych nawiązujących do kopii oznaczających grób. Wspomniany wyżej Balázs Orbán w 1868 roku opisując cmentarz w Felsőtótalva zauważył: *W Sófálva każda rodzina ma na cmentarzu swoje miejsce pochówku, na postawienie fejfa, zdobionego, dekorowanego rzeźbionymi tulipanami, umieszczano je głównie na grobach mężczyzn, ale tylko wol-*

witezi temetési ceremónia fontos kellékét, a rúddá egyszerűsödött zászlóskopját a sírhantba állították.

Az Erdélytől, közelebről a Székelyföldről távoli helység vitézi temetési szokása egyértelművé teszi azt, hogy a fakereszt vagy fejfa sírjel és a kopja vagy zászlós kopja fegyver együtt létezett, s a kopja a vitézi rangot fejezte ki, de nem volt önálló sírjel. Az említett, 1678-ból ismert nyárádszentannai adat szerint a *fejéhez valófa* mellett *kopja* is a sírhantra került. Ennek bizonyossága szerint is, szükséges hangsúlyozni, hogy a kopja nem primér sírjel, s így kopjafáról, mint sajátos fejfa sírjelről nem is beszélhetünk. Ezt a megállapítást sóvidéki példa is megerősíti. Viski Károly néprajztudós Siklód fejfái kapcsán állapítja meg, hogy azok valójában a kopja fegyver tartói. A vitézi temetkezési szokás elmúltával a XIX. században már a kopja tartója sajátos sírjelölő funkciót vett fel, méreteiben, díszítettségében fejfa, gomb-

nych Seklerów (dla chłopów pańszczyźnianych było to zabronione) stawiano tam też kopię i chorągiew. Zwyczaj ten, z małymi zmianami, istnieje w Sóvidék, a także w okolicy Nyikó, Gagyvize (...), jest to pozostałość po dawnych rycerskich, wolnych i walecznych czasach, kiedy każdy seklerski szlachcic był rycerzem, zbrojnym obrońcą ojczyzny.

Małą chorągiew na szczycie słupa nagrobnego – fejfa jako relikw tamtych czasów można nawet teraz znaleźć w Korond [dziś Corund, Rumunia].

fa alakult ki belőle. A zászlós kopja emléke megőrződött azáltal, hogy - csökevényes formában ugyan -, de a fejfa csúcsába illesztve megmaradt. Orbán Balázs írja 1868-ban Felsősófalva temetőjéről: *Sófalván csak nem minden családnak külön temetkező helye van, a fejfák czifrán tulipánosan vannak ki-metszve, főként a férfiak sírján lévő, s ezekbe, de csak a szabad székelyeknél (mert jobbágy-nak azt tenni nem volt szabad) egy zászlós kopjanyél helyezve. Oly szokás ez, mely ki-sebb-nagyobb módosítással meg van nem-*

Niezwykłe ciekawe jest trwanie pewnych tradycji. Przykładem może być Siklód gdzie, chociaż tradycyjne słupy drewniane zastąpiły kamienne nagrobki, to jeszcze w końcu XX wieku zmarłych z bogatych rodzin nadal chowano w ich ogrodach, pomimo że grzebanie zmarłych na ich własnej ziemi przestało istnieć, a pogrzeby zostały przeniesione na wspólne cmentarze usytuowane poza wioskami.

Ciekawe, że trumna na cmentarz była niesiona na trzech drągach, które po pogrzebie wbijano przy głowie i dwa przy nogach mogiły. Po pewnym czasie drągi były wymieniane na nagrobki. Przykład z Siklód pozwala przypuszczać, że drągi, na których niesiono trumnę, mogły odgrywać funkcję *fejfa* [drzewa u głowy] i *lábfa* [drzewa u nogi]. Z czasem zmieniły one funkcję i przekształciły się w bogato zdobione słupy nagrobne – *fejfa* i *lábfa* o imponujących rozmiarach (np. w Tiszakürt, Tiszaug, Tiszaderzs w komitacie Jász-Nagykun-Szolnok, Środkowe Węgry).

Zwyczaj rycerskiego pogrzebu nie zniknął całkowicie. Przetrwał w ceremoniach pogrzebowych dzieci i młodzieży, zarówno u katolików jak i protestantów na terenie dawnych Górnych Węgrzech [dzisiaj Słowacja]. Na przykład w Nagykapos [dzisiaj Velké Kapušany] na początku XX wieku na pogrzebie trumienkę z ciałem dziecka niosła matka chrestna, a matka szła obok. Przed nimi szli dwaj chłopcy w czarnych

csak a Sóvidéken (Erdély), hanem a Nyikó, Gagyvize mellyékén is (...) Régi daliás idők maradványai, lovagias emléke azon harcias és szabad korszaknak, midőn minden székegy nemes és lovag, midőn minden székegy fegyverhordozó honvéd volt". A díszesen faragott fejfa csúcsába illesztett kis zászló – mint zászlóskopja csökevénye - napjainkban is megtalálható Korondon. Siklódon a XX. század végén már nem volt fejfa. E helységben is a tágas házas portán, a szilvaskertben temetkeztek a családok. Még találhatók ott sírkövek, de fejfa nem. Megszűnt a ház telkén történő temetés, s a falu fölött kialakított közös temetőben temetik a halottakat. A koporsót három rúdon viszik a falu feletti temetőbe, s temetés után a koporsóvivő rudak közül egyet a fejhez, kettőt pedig a lábhoz szúrják a sírhandba. Idővel a sírkövel cserélik fel a fejhez állított rudat.

A siklói példa arra is enged következtetni, hogy a koporsóvivő rudak valóságos sírjelölő funkciót tölthettek be *fejfaként* és *lábaként*, a fejfakultúra kialakulásában jelentős szerepet játszhattak. Az egyszerű koporsóvivő rudak idők folyamán funkciómódosuláson mentek keresztül, díszesen faragott fejfákká, és impozáns méretű lábfákká alakultak át (pl. Tiszakürt, Tiszaug, Tiszaderzs - Jász-Nagykun-Szolnok megye).

A vitézi temetkezési szokás nem múlt el nyomtalanul. A kisgyermek, fiatalok temetkezési ceremóniájában tovább élt,

odświętnych ubraniach, w butach z cholewami, którzy nieśli drewnianą szabelkę z nasadzoną na nią cytryną udekorowaną wstążkami. W czasie pogrzebu szabelkę wrzucano na trumnę. Drewniana szabelka symbolizuje miecz, zatknięta na nią cytryna – buzdygan, natomiast kolorowe wstążki – chorągiew. Są to rekwizyty, które odpowiadają średniowiecznym symbolom zbrojnych, a ich wrzucanie do grobu rycerski ceremoniał pogrzebowy.

Innym przykładem może być ceremoniał pogrzebowy związany ze śmiercią panien lub kawalerów na wydaniu. Chowani oni byli niezwykle uroczyscie, a tak zwane „weselisko zmarłych” miało wiele elementów średniowiecznego pogrzebu rycerskiego. W regionie Kalotaszeg zmarłą dziewczynę ubierano w strój panny młodej, a zmarłego młodzieńca w strój pana młodego. Towarzyszący konduktowi młodzi ludzie byli ubrani odświętnie jak drużby i drużbowie. Szli po obu stronach trumny i nieśli chorągwie z kolorowych chust. Młodzież na pogrzeb przygotowywała „trzy gałęzie” (na ogół jesionowe) ozdobione wiankami z kwiatów. Niesiono je z przodu konduktu i z chustami mocowano na szczycie bogato zdobionej *fejfa*, tak jak kiedyś kopię z chorągwią. Podobny ceremoniał znamy z Sztána [dzisiaj Stana, Rumunia].

Podsumowując, należy podkreślić, że drewniane nagrobki słupowe – *fejfa* są cha-

mind a római katolikusok, mind a protestánsok körében Felső-Magyarországon. Az Ung vármegyei Nagykapuson például a XX. század elején kisgyermek temetésekor a koporsóba zárt testet a keresztanya vitte a kezében, mellette ment az édesanya. Előttük haladt fekete ünneplőben öltözve két csizmás legényke, kezükben fakardot tartva, amelynek hegyébe citromot szúrtak, s abba pedig színes szalagokat tűztek. Temetéskor a fakardot a sírba vetették, a koporsó mellé. A fakard a *pallos*, a kard hegyébe szúrt citrom a *buzogány*, a citromba tűzött színes szalagok a díszes *zászlók* a középkori harci szimbólumoknak felelnek meg, és sírba vetésük a régi vitézi temetkezési ceremónia emlékét idézik fel.

Az eladósorban lévő leányt, s nőtlen leányt díszes pompával temették, valóságosan is megtartva a „halott lakodalmát”, ugyanakkor a vitézi temetési ceremónia egyes elemeit is megőrizve. Kalotaszegen a leányt menyasszonynak, a legényt vőlegénynek öltöztették, s ünneplőbe öltözött fiatalok – mint nyoszolyólányok és legények – színes kendőkkel feldíszített lobogókat vittek a temetési menetben, a koporsó két oldala mellett. A temetésre a fiatalok *három ágat* készítettek rendszerint kőrisfából, amelyet virágfűzérrel díszítettek fel. A temetési menet élén vitték, s a díszesen faragott *fejfa* csúcsába állították, akár csak régen a zászlós kopját. A színes kendők is zászlóként kerülhettek a *fejfa* csúcsára, mint ismeretes a kalotaszegi Sztánán.

rakterystycznym dla Węgier oznaczeniem grobu, znanym pod kilkoma nazwami. Natomiast kopia, jako ważny atrybut średnio-wiecznej ceremonii rycerskiego pogrzebu, na cmentarzach pełniła rolę drugorzęd-ną. Kopia z chorągwią wbitą w grób gło-siła chwałę pochowanego rycerza, a słup nagrobny – *fejfa*, *gombfa* stawiany był jako epitafium. Elementy te stały się znakiem grobowym nie tylko rycerzy, ale także ludzi stanu niższego.

Obecnie drewniane nagrobki słupowe jako wytwory sztuki ludowej pełnią rolę po-mników pamięci. Wykorzystując dawne ele-menty zdobnicze (gwiazda, tulipan, koło) z tradycyjnych *kopiafa* stworzono nowe, które upamiętniają wydarzenia historyczne – np. miejsce bitwy w Mohácsu w 1526 roku, powstanie 1848-49, miejsce pamięci po-wstania 1956 roku. Wyrażają również toż-samość narodową na terenach utraconych przez Węgry po I wojnie światowej i trakta-cie w Trianon w 1920 roku.

Összességül hangsúlyoznunk szükséges, hogy a magyarság jellegzetes sírjele a *fejfa hungarikum*, amelynek különböző népnyel-vi terminológiái ismeretesek. Ezek között azonban 'kopjafa', mint sírjel terminoló-gia nem található meg. A régi harci eszköz, a kopja fegyver a középkori vitézi temetési ceremónia fontos része volt, amely azonban másodlagos sírjelölő funkcióval is rendelke-zett. A sírhantba szúrt zászlós kopja a sírban nyugvó harci dicsőségét hirdette, a sírra ál-lított fejfa, gombfa mint epitáfium, síremlék nem csak a vitézi renden lévőknek, hanem a köznépnek is sírjele volt.

A *kopjafa*, valóságosan emlékfá. A népi iparművészet remekének tekinthető. A fejfa ornamentikáját átörökítve, felhasználva a díszítőelemeket (csillag, tulipán, gomb) készülnek a változatosan faragott kopjafák, amely nemzeti szimbólumként őrzik egyes történelmi eseményeket (pl. az 1526-os csa-tahely Mohácson, az 1848/49-es szabadság-harc, 1956-os forradalom és szabadságharc emlékhelyei), a nemzeti önazonosságot feje-zik ki az 1920-ben elcsatolt országrészekén, de sírjelként megjelennek olyan helyeken (pl. a római katolikus temetők), ahol koráb-ban nem is létezhettek.

Węgierskie pomniki pamięci – *fejfa hungaricum*

patronat honorowy

Jego Ekscelencja
dr Iván Gyurcsík
Ambasador Węgier w Polsce

wystawa przygotowana przez / a kiállítás készítette:

Węgierski Instytut Kultury w Warszawie / Magyar Kulturális Intézet, Varsó
Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce / Kurp Kultúra Múzeuma, Ostrołęka
Muzeum Ziemi Mińskiej w Mińsku Mazowieckim / Miński Múzeum, Mińsk Mazowiecki
Muzeum Mazowieckie w Płocku / Mazóviai Múzeum, Plock
Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie / Állami Néprajzi Múzeum, Varsó
Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu / A Radomi Falu Múzeuma, Radom

współpraca / együttműködő partnerek:

Liceum Plastyczne im. Artura Grottgera w Supraślu / Artur Grottger Képzőművészeti Középiskola, Supraśl
Muzeum Zamojskie w Zamościu / Zamość-i Múzeum, Zamość
Muzeum Okręgowe w Tarnowie / Körzeti Múzeum, Tarnów
Muzeum w Jarosławiu / Jaroslávi Múzeum, Jarosław

patronat honorowy / az esemény védnökei:

Jego Ekszelencja / Öexcellenciája

dr. Gyurcsík Iván

Ambasador Węgier w Polsce / Magyarország lengyelországi nagykövete

koncepcja i scenariusz / ötlet és forgatókönyv

Marek Zalewski, Engelmayer Ákos, Keresztes Gáspár, Tischler János

teksty na planszach / a kiállítás szövegei

Engelmayer Ákos, Novák László Ferenc

oraz

Zofia Bienkowska, Keresztes Gáspár, Jerzy Kuśnierz, Andrzej Szpunar, Marek Zalewski

oprawa plastyczna / kivitelezés

Magdalena Gałat, Zbigniew Wasiluk, Marek Zalewski

zdjęcia / fényképek

Olasz Ferenc, Novák Ferenc László

oraz

Bożena Bogdańska-Szadai, siostra Michaela Wasylciów,

Henryk Góreck, Andrzej Szpunar, Mirosław Tetrycz

Bardzo dziękujemy *Wojciechowi Sokólskiemu* – dyrektorowi Liceum Plastycznego w Supraślu, *Bogdanowi Kolendo* – nadleśniczemu Nadleśnictwa Supraśl oraz *Jerzemu Olizarowiczowi* – prezesowi Tartak Supraśl Sp. z o.o. za otwartość i pomoc dla naszego projektu, a artyście plastykowi *Zbigniewowi Wasilukowi* i jego uczniom:

Natalii Banasiuk, Marcie Popławskiej, Natalii Kuleszy, Andrei Serafin, Weronice Stalbowskiej i Kacprowi Kunickiemu za wykonanie kopijników.

Hálás köszönetet mondunk *Wojciech Sokólski* úrnak, a supraśli Képzőművészeti Középiskola igazgatójának, *Bogdan Kolendo* úrnak a Supraśli Erdészet főerdészének valamint *Jerzy Olizarowicz* úrnak, a Tartak Supraśl Kft. elnökének a kezdeményezés megvalósításában nyújtott szíves segítségükért, továbbá *Zbigniew Wasiluk* képzőművésznek és tanítványainak, *Natalia Banasiuk*nak, *Marta Popławskának*, *Natalia Kuleszának*, *Andrea Serafin*nak, *Weronika Stalbowskának* és *Kacper Kunickinek* a fejfák elkészítéséért.

Nadleśnictwo Supraśl

Bardzo dziękujemy sponsorom za obdarowanie „polskimi smakami” węgierskich gości – uczestników obchodów Dnia Przyjaźni Polsko – Węgierskiej w 2014 roku
Köszönetet mondunk támogatóinknak, amiért lehetővé tették magyar vendégeink számára, hogy lengyel ízekkel gazdagodjanak a Magyar-Lengyel Barátság Napja 2014. évi ünnepe alkalmából

Sponsorzy

publikacja wydana przez / a kiadványt megjelentette
Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce / Kurp Kultúra Múzeuma, Ostrołęka
Muzeum Ziemi Mińskiej w Mińsku Mazowieckim / Miński Múzeum, Mińsk Mazowiecki
Muzeum Mazowieckie w Płocku / Mazóviai Múzeum, Płock
Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie / Állami Néprajzi Múzeum, Varsó
Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu / A Radomi Falu Múzeuma, Radom

koncepcja całości i redakcja / koncepció, szerkesztés
Marek Zalewski, Engelmayer Ákos, Keresztes Gáspár, Tischler János

projekt graficzny i skład komputerowy / grafikai terv, tördelés
Magdalena Gałat

tłumaczenia / fordítás
Engelmayer Ákos, Krystyna Golińska-Engelmayer, Keresztes Gáspár

Copyright by

ISBN 978-83-937286-0-2
Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce

ISBN 978-83-89034-98-4
Muzeum Mazowieckie w Płocku

ISBN 978-83-933399-9-0
Muzeum Ziemi Mińskiej w Mińsku Mazowieckim

ISBN 978-83-88654-473
Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie

ISBN 978-83-61322-05-4
Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu

druk

 DRUKARNIA
J.J. Maciejewscy

ISBN 978-83-937286-0-2
Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce

ISBN 978-83-89034-98-4
Muzeum Mazowieckie w Płocku

ISBN 978-83-933399-9-0
Muzeum Ziemi Mińskiej w Mińsku Mazowieckim

ISBN 978-83-88654-473
Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie

ISBN 978-83-61322-05-4
Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu

Dziękujemy za pomoc w wydanie foldera / A katalógus kiadásában köszönet illeti